

प्रकरण तिसरे

करवीर संस्थान व
दैनिक सत्यवादी

प्रकरण तिसरे

करवीर संस्थान व सत्यवादी

मराठ्यांच्या इतिहासात कोल्हापूर संस्थानाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. २० फेब्रुवारी १७०७ रोजी औरंगजेब मृत्यु पावला. त्यांच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा आजमशहाने कैदेत असणा-या संभाजी पुत्र शाहूची सुटका केली. शाहूच्या सुटकेनंतर मराठ्यांची प्रतिक्रिया समिश्र स्वरूपाची होती. जेष्ठत्वाच्या नात्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांची गादी शाहूला मिळाली पाहिजे असे म्हणणारा एक गट होता. तर दुसरा गट ताराबाईने औरंगजेबासारख्या बलाढय शत्रूशी टक्कर देऊन स्वातंत्र्याचे रक्षण केले आहे. तेव्हा छत्रपतीच्या गादीवर ताराबाई पुत्र शिवाजीचा हक्क आहे असे म्हणणारा होता.

परस्पर विरोधी भिन्न मतामुळे मराठ्यांच्यांत यादवीला प्रारंभ झाला. शाहूने १७०८ मध्ये सातारा राजधानी निश्चित करून आपला राज्याभिषेक केला व ताराबाई विरुद्ध मोहीम उघडली. महत्वाकांक्षी ताराबाईने आपला मुलगा शिवाजी यास गादीवर बसवून इ. स. १७१० मध्ये पन्हाळागडावरून करवीर राज्याची स्थापना केली.

दुदैवाने शिवाजी (दुसरा) राज्याभिषेकानंतर थोड्याच दिवसात मरण पावला व राजाराम महाराजाचा व्दितीय पुत्र संभाजी गादीवर आला. संभाजीच्या कारकिर्दीत शाहूशी संघर्ष सुरुच होता. या यादवीचा फायदा इतर शत्रू घेतात हे लक्षात आल्यावर शाहू व संभाजी यांच्या इ.स. १७३१ मध्ये एक तह झाला. या तहाला 'वारणेचा तह' म्हणतात. या तहाने कोल्हापूर राज्याची हद्द ठरविली. या अशा ऐतिहासिक महत्व असणा-या, शककर्ते छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गादीशी थेट संबध असणा-या कोल्हापूर

संस्थानात अनेक छत्रपती होवून गेले. ते. सत्यवादी व सत्यवादीकार यांचा मंगल येतो तो राजाराम महाराज व त्यांचे पुढील वारस यांच्याशी होय.

राजर्षि शाहू महाराज -

कोल्हापूर संस्थानचे भाग्यविधाते राजर्षि शाहू महाराज हे सत्यवादीकारांचे दैवत होते. सत्यवादीकारांनी 'सत्यवादी' वृत्तपत्र सुरु करताना जी ध्येये समोर ठेवली त्यामधीलच एक ध्येय म्हणजे 'कै राजर्षि शाहू महाराजांनी ज्या तत्वाचा पुरस्कार करणे ती तत्वे जीवंत ठेवण्याची चळवळ करणे हे होय'. या ध्येयानुरूप सत्यवादीने राजर्षि शाहूच्या तत्वाचा प्रसार करण्याचे धोरण अखेर पर्यंत ठेवलेले दिसते. १९२६ साली 'सत्यवादी' सुरु झाला. व १९२८ च्या जुलै महिन्यात 'राजर्षि शाहू खास अंक' हा क्रांतीकारक अंक सत्यवादीकारांनी प्रकाशित केला. या अंकासाठी प्रि. भाटे, विठ्ठल रामजी शिंदे, प्रा. काळे, ना. जाधव, प्रबोधकार ठाकरे, बालगंधर्व इत्यादी नामवंताचे लेख आले होते. महाराष्ट्रातल्या बहुजन समाजात झालेली सर्वांगिण जागृती राजर्षि शाहू नसते तर झालीच नसती. त्या दृष्टीने राजर्षि शाहू महाराजांचे राष्ट्रीय कार्य वाङ्.मयीन रुपाने जनतेसमोर ठेवण्याचा सत्यवादीकारांनी हा प्रयत्न केला होता.' यानंतर सतत राजर्षि शाहू महाराजांचे कार्य सत्यवादीच्या अनेक लेखातून जनतेसमोर सत्यवादीकारांनी ठेवले आहे.

इसवी सन १९७४ मध्ये संपूर्ण महाराष्ट्रात राजर्षि शाहू जन्मशताब्दी महोत्सव मोठया प्रमाणावर साजरा झाला. यावेळी २४ जून १९७४ रोजी 'शाहू खास अंक' च्या प्रकाशनाचा जो सोहळा झाला हा अपूर्व असा होता. या खास अंकाची सत्यवादी गिल्डच्या तरुण उत्साही कार्यकर्त्यांनी हत्तीवरून मिरवणूक काढली. या खास अंकातून राजर्षि शाहूच्या विचारांचे दर्शन सत्यवादीकारांनी घडविले आहे'. हया आदर्श लोकराजाविषयी सत्यवादीकार पाटील यांनी लिहले आहे. "शाहू महाराजांच्यावर

जनतेची एवढी अफाट भक्ती असण्याचे कारण म्हणजे त्यांनी केलेले सामाजिक कार्ये! १९०४ पासून १९२२ पर्यंतच्या आपल्या गतिमान कारकिर्दीत त्यांनी जी कामे केली ती सर्व देशालाच थक्क करून सोडणारी होती. शेतक-यांच्या जीवनात समृद्धी आणण्यासाठी त्यांनी १९०८ साली राधानगरी येथे धरण बांधून काढले. शाहुपुरी पेठ वसविली आणि गुळाचा व्यापार करणा-या गुजरातच्या व्यापा-यांना कोल्हापूरला बोलावून सर्व सुविधा प्राप्त करून दिल्या. त्यांनी जाणीवपूर्वक हरितक्रांती बरोबर औद्योगिक क्रांतीकडे ही लक्ष दिले. त्यांनी आपल्या संस्थानात कायदयाने अस्पृश्यता नष्ट केली. सर्व जातीधर्माच्या लोकांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी वसतिगृहे निर्माण केली. स्त्री शिक्षण मोफत केले. विधवा विवाहाचा पुरस्कार करून सामाजिक क्रांती केली. घटस्फोटाचा कायदाही पहिल्यांदा कोल्हापूरतच केला. खालच्या वर्गातील लोकांना स्थैर्य आणण्यासाठी त्यांनी अनेक प्रयत्न केले”°. सत्यवादीकारांच्या या वरील विचारावरून त्यांची शाहू निष्ठा दिसून येते.

राजाराम महाराज (१९२२-१९४०) -

बहुजन समाजाचे उध्दारकर्ते राजर्षि शाहू महाराज यांचे मे १९२२ मध्ये स्वर्गारोहण झाले. याच वेळी राजाराम महाराज गादीवर आले. राजाराम महाराज यांना सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांच्या जीवनात अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. राजाराम महाराज व सत्यवादीकार पाटील यांचा परिचय १९२८ मध्ये ‘राजर्षि शाहू खास अंक’ काढला त्यावेळी झाला. यावेळेपासून ते १९४० पर्यंत राजाराम महाराजांच्या निधनापर्यंत हा परिचय कायम होता. सत्यवादी व सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांना राजाराम महाराजांचा राजाश्रय लाभला होता.

बहुजन समाजाचे मुखपत्र असा सत्यवादीचा जो लौकीक झाला याला ख-या अर्थाने कोल्हापूर संस्थान फार मोठे कारणीभूत ठरले. सत्यवादीचे सुरुवातीपासून ध्येय

बहुजन समाजाचा उध्दार हे होते. मात्र १९३१ मध्ये सत्यवादीचा स्वतःचा छापखाना सुरु झाला. याचवेळी करवीर नगर वाचन मंदीराच्या हिरक महोत्सवासाठी साहित्यसम्राट न. चि. केळकर कोल्हापूरात आले होते. केळकरांनी केसरीमधून राजर्षि शाहू महाराज व कोल्हापूर संस्थान यांच्यावर टीका केली होती. त्यामुळे त्यांच्यावर बहुजन समाजाचा रोष होता. याचा परिणाम म्हणजे केळकर कोल्हापूरात आले असता त्यांच्या विरोधी कोल्हापूरात सर्वत्र निदर्शने झाली. त्यामुळे पुण्याच्या वृत्तपत्रातून कोल्हापूरवर टीकेची झोड उठविली. या सर्व टीकेला उत्तर देण्याचे व 'कोल्हापूर संस्थान हे बहुजन समाजाच्या अभिमानाचे काशीक्षेत्र आहे' हे सांगण्याचे निष्ठापूर्वक कार्य सत्यवादीने केले. सत्यवादीवर ब्राम्हण व्देषाचा आरोप लादला'. पण सत्यवादीकारांनी त्याची पर्वा केली नाही.

राजाराम महाराजांच्या कार्याचाही सत्यवादीकारांनी सतत गौरव केला. १९३० मध्ये राजाराम महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात हायकोर्टाची स्थापना केली. यावेळी सत्यवादीतून राजाराम महाराजांचा गौरव तर केलाच पण पुण्या-मुंबईच्या वृत्तपत्रांनी केलेला त्यांचा गौरव जनतेला समजण्यासाठी 'कोल्हापूर हायकोर्ट व लोकमत' असे नवे सदर सुरु केले'. या सदरामधून राजाराम महाराजांची लोकप्रियता सांगण्याचा प्रयत्न केला होता.

राजाराम महाराज यांचा सत्यवादीवर असलेल्या लोभाचा पुरावा म्हणजे १९३३ मधील राजाराम महाराजांचा सत्यवादीत साजरा झालेला वाढदिवस होय. सत्यवादीकारांनी महाराजांचा वाढदिवस सत्यवादीत साजरा व्हावा अशी इच्छा व्यक्त केली होती. त्याप्रमाणे १९३३ मध्ये महाराजांनी परवानगी दिली. यावेळी सत्यवादी कार्यालयाला दरबारचे स्वरूप आले होते. यावेळी महाराजांनी सत्यवादीकारांच्या वृत्तपत्रीय कार्याचा गौरव केला'. सत्यवादीकारांचा हा गौरव व महाराजांची सत्यवादी

कार्यालयास भेट म्हणजे सत्यवादींच्या पुढील वाटचालीला लाभलेला आशिवादींच मानावा लागेल.

सामाजिक कार्याचा गौरव -

श्री छत्रपती राजाराम महाराजांनी सामाजिक कार्यात अगदी आपले वडील राजर्षि शाहू यांच्या पाऊलावर पाऊल ठेवून सुरु केले होते. राजर्षि शाहू महाराजांचे क्रांतीकारक कार्य म्हणजे अस्पृश्य उध्दाराचे कार्य होय. अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी शिक्षण आर्थिक सवलती राजर्षि शाहूनी दिल्याच. पण १९२१ साली एक हुकूम काढून त्यांना वेठबिगारीतून मुक्त केले. राजाराम महाराजांनीही याचे पुढचे पाऊल टाकले. त्यांनी २९ सप्टेंबर १९३२ रोजी एक जाहीरनामा काढून 'अस्पृश्य' जातच नष्ट केल्याचे जाहीर केले. यावेळी सत्यवादीने महाराजांच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव केला^३.

राजाराम महाराजांनी आपल्या संस्थानातील अस्पृश्यांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याकरिता संस्थानाच्या सर्व खात्यात हरिजनाची भरती केली. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे महार समाजातील हेड कोचमन म्हणून म्हसू सेकू माने यांची निवड होय. या जागेसाठी अनेक मराठ्यांनी खटपट केली. परंतु अश्वपरिक्षेतील म्हसू सेकू माने याचे गुण पाहून राजाराम महाराजांनी त्याची निवड केली. यावेळी मराठ्यांना महाराजांनी सांगितले कि 'मी गुणापेक्षा जातील अधिक महत्व देत नाही' यावेळी सत्यवादीकारांनी महाराजांच्या या कार्याचा गौरव "म्हसू सेकू माने ची नेमणूक करून महाराजांनी अस्पृश्य उध्दारात अधिकच भर घातली आहे" अशा शब्दात केला^४. फेब्रुवारी १९३६ मध्ये कोल्हापूरात एक अपूर्व असे सहभोजन झाले. कोल्हापूरातील हे पहिले सहभोजन होय. या सहभोजनात कोल्हापूर मधील १५० लोकांसह सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील, रामभाऊ गायकवाड, डी. एस. बन्ने वकिल इत्यादी उपस्थित होते. निर्भिडकार अनंतराव गद्रे यानी महाराजांच्या कार्याचा यावेळी गौरव केला^५. या सहभोजनानंतर

सत्यवादीकारांना हरिजनाचे एक पत्र आले होते. यामध्ये त्यांनी “महाराजांनी आम्हाला पोटाशी धरले ते आम्हाला पुराणातील परमेश्वरापेक्षा अधिक जवळचे आहेत” असे उद्गार काढले होते.

अशुशय उध्दाराबरोबरच राजाराम महाराजांनी समाजातील इतर घटकाकडे ही लक्ष दिले होते. हिंदु विधवाची जी केविलवाणी स्थिती आहे ती नष्ट करण्यासाठी सप्टेंबर १९४० मध्ये महाराजांनी एक क्रांतीकारी कायदा केला. या कायद्यानुसार करवीर संस्थानापुरते हिंदु विधवाना त्यांच्या मृत पतीच्या उत्पनावरील हक्क देण्यात आला होता. या कायद्याचे सत्यवादीकारांनी अग्रलेख लिहून महत्व सांगितलेच पण त्याचबरोबर राजाराम महाराज व त्यांचे कर्तव्यदक्ष मुख्य प्रधान रावब दादासाहेब सुर्वे यांचे अभिनंदन करणारे खास अग्रलेख लिहले होते”.

कोल्हापूर सर्वार्थाने मोठे व्हावे ही राजाराम महाराजांची अतिशय प्रबळ इच्छा होती. त्या दृष्टींनी त्यांनी रुंद डांबरी रस्ते, बांधीव गटारी, लक्ष्मीपुरी, राजारामपुरी, ताराबाईपार्क या वसाहती उभारून कोल्हापूर शहर नमुनेदार बनविले. यासाठी जे. पी. नाईक यांनी सुंदर कोल्हापूर साठी नवीन योजना तयार केली होती”. राजाराम महाराजांच्या या सर्व सामाजिक कार्यांचा गौरव सत्यवादीकारांनी वेळोवेळी केलेला दिसून येतो.

शैक्षणिक कार्य -

राजर्षि शाहू महाराजांच्या प्रमाणेच राजाराम महाराजांचे शैक्षणिक कार्य ही उच्च दर्जाचे होते. कारण राजाराम महाराजांच्या मृत्युनंतर १९४१ मध्ये दिलेल्या शैक्षणिक अहवालात शिक्षण क्षेत्राची माहिती दिली होती. यामध्ये १९४१ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात ३ कॉलेज, १३ हायस्कूल, २९ ए.व्ही. स्कूल, ८०० प्राथमिक शाळा, १०

धार्मिक व धंदे शिक्षणाच्या शाळा होत्या. या सर्वांमधून ६० हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. संस्थानचा शिक्षणावर वार्षिक ७ लाख रुपये खर्च होत होते^{१७}. इतकी प्रगती असूनही पुण्याच्या एका वर्तमानपत्रातून राजाराम महाराजांच्या शैक्षणिक कार्यावर टीका केली. यावेळी सत्यवादीकारांनी अग्रलेखातून या टीकेचा समाचार तर घेतलाच पण कोल्हापूर संस्थानची शैक्षणिक प्रगतीही सांगितली^{१८}. राजाराम महाराजांच्या राज्यारोहण वाढदिवशी किंवा त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त सत्यवादीकारांनी महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याचा अहवाल दरवर्षी दिला होता. राजाराम महाराजांचे शैक्षणिक कार्य महान होते. शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरात काढण्याची मुळ कल्पना राजाराम महाराज व प्रि. बाळकृष्ण यांचीच होती^{१९}. शाहू महाराज व राजाराम महाराज यांच्या या शैक्षणिक कार्यामुळेच कोल्हापूरला धार्मिक अर्थाने दक्षिण काशी म्हणतात. त्याप्रमाणे शैक्षणिक अर्थाने ही हे नाव सार्थ होते.

राजकिय कार्य -

छत्रपती राजाराम महाराज यांचे सामाजिक कार्य ज्याप्रमाणे उच्च दर्जाचे होते. त्याचप्रमाणे त्यांना लोकशाहीची पूर्ण आवड होती. बदलत्या राजकिय परिस्थितीची त्यांना पुरेपूर जाणीव होती. तसेच राजाराम महाराजांचा स्वभाव ही अत्यंत दयाशील, शांत, मनमिळावू असल्यामुळे आपल्या राज्यकारभारात कोणाला उपद्रव पोहचू नये म्हणून दक्ष असत. त्यांच्या उदाहरणार्थ आजरे गोळीबार प्रकरणावरून त्यांच्या न्यायप्रियतेची जाणीव होते.

इचलकरंजी जहागिरी पैकी आजरे या गावी मशिदी समोरील कुंमणातील झाडावरून वाद सुरु होता. या कारणावरून इचलकरंजी जहागिरीच्या अधिका-यांनी ८ जानेवारी १९३५ रोजी गोळीबार केला. यामध्ये ११ मुसलमान ठार व २९ जखमी झाले. यावेळी राजाराम महाराजांनी या गोळीबाराची चौकशी करण्याकरिता एक कमिशन नेमले. या

कमिशन अहवालाप्रमाणे जहागिरीतील अधिका-यांना दोषी ठरवून नोकरीतून ताबडतोब काढून टाकले व मृतांना ६०० रुपये व जखमींना २०० रुपये नुकसारन भरपाई देण्याचा आदेश दिला^{१०}. या अशा काहीशा सौम्य निकालामुळे राजाराम महाराजांच्यावर टीकाही होवू लागली. यावेळी सत्यवादीकारांनी अग्रलेखामधून 'महाराजांनी अधिका-यांना सौम्य शासन दिले तरी मुसलमानांना योग्य न्याय दिला आहे. तसेच हा गोळीबार हिंदु-मुस्लीम वादातून झालेला नाही. इचलकरंजीच्या दृष्ट कारभारामुळे झाला आहे' हे सांगण्याचे धाडस केले.

करवीर संस्थानाने १९३५ मध्ये सभाबंदीचा कायदा केला. त्यामुळे लोकांत खळबळ उडाली होती. करवीर दरबारवरही टीका होवू लागली. यावेळी 'सत्यवादीने' दरबारच्या अधिका-यांच्या मुलाखती घेऊन या कायद्यासंबंधी असणारे गैरसमज दूर करण्याचा स्तुत्य उपक्रम राबविला^{११}. राजाराम महाराजांनाही बदलत्या राजकिय परिस्थितीची जाणीव होती. त्यामुळेच १८ ऑगस्ट १९३८ रोजी करवीर दरबारने एक जाहीर नामा प्रसिध्द करून करवीर इलाख्यात लोकमातनुसार लोकप्रतिनिधीच्या तत्वानुसार एखादी संस्था स्थापन करण्याचे जाहीर केले.^{१२} छत्रपती राजाराम महाराजांच्या या महत्वाच्या राजकिय निर्णयांचे सत्यवादीकारांनी मनःपूर्वक स्वागत केले. यावेळी आगामी कायदे कौन्सील कसे असावे याबाबत सूचना करणारा एक अग्रलेख प्रकाशित केला. या अग्रलेखात -

१. कायेदमंडळात लोकनियुक्त सभासदाचे बहुमत असावे व अध्यक्ष ही लोकनियुक्त असावा.
२. कायेदमंडळाची निवडणूक गुप्त मतदान पध्दतीने घ्यावी.

३. बजेटाची बाब कोणतीही खाजगी न ठेवता कायदेमंडळापुढे ठेवावी व त्यावर चर्चा करण्याचा कायदेमंडळाला अधिकार असावा.
४. कायदेमंडळात होणा-या ठरावाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी दरबारने घ्यावी.
५. मतदार संघ करून सर्वांना प्रतिनिधीत्व द्यावे.
६. कायदेमंडळाचे हक्क, अधिकार संस्था प्रमाणे जहागिरीतील प्रजेला ही असावेत.
७. मतदानाचे क्षेत्र विस्तृत असावे.

या अशा सूचना कायदेमंडळ भरीव व प्रांतीक होण्याच्या दृष्टीनी सत्यवादीकारांनी केल्या^{११}.

राजाराम महाराजांनीही जबाबदार राज्यपध्दती देण्याचा निर्णय जाहीर केला. तरी त्यांच्यावर करवीर दरबारावरही टीका होत होती. या सर्वाला तोंड देऊन दरबारचे धोरण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न सत्यवादीने केला. दरबारविरुद्ध राजकिय चळवळी करणा-यावरही टीका केली. त्याचबरोबर रावब दादासाहेब सुर्वे यांची फक्त सत्यवादीकरिता मुलाखत घेऊन ती प्रकाशित करण्यात आली. या मुलाखतीचा मुख्य उद्देश जबाबदार राज्य पध्दती मध्ये अधिकार कशा स्वरूपाचे आहेत हेच पाहण्याचा होता^{१२}. याचवेळी २५ डिसेंबर १९३८ मध्ये शेतक-याचा एक भव्य मोर्चा कोल्हापूर दरबारवर नेण्यात आला. या मोर्चाची भेट छत्रपतींनी घेऊ नये असा विरोध असताना छत्रपतींनी मोर्चाची भेट घेतली व मागण्या पूर्ण करण्याचे आश्वासन दिले. हे सर्व वृत्त सांगणारा सत्यवादीचा जादा अंक काढण्यात आला. या अंकात मोर्चाची सविस्तर बातमी छत्रपतींचे धारेण सांगितले होते^{१३}. या मोर्चाचे पूर्ण समाधान केल्याबद्दल राजाराम महाराजांचा सत्यवादीकारांनी मनःपूर्वक अभिनंदन केले.

राजाराम महाराजांना ५ ऑक्टोबर १९४० रोजी कन्यारत्न प्राप्त झाले. यावेळी त्यांच्यावर झालेल्या अभिनंदनाचा वर्षाव, कोल्हापूर जनतेने साजरा केलेला उत्सव याची सत्यवादीतून सविस्तर व छायाचित्राणासह वर्णने प्रकाशित केली आहेत. राजाराम महाराजांना कन्यारत्न प्राप्त झाल्याच्या आनंदात करवीर संस्थान असतानाचा २५ नोव्हेंबर १९४० रोजी करवीर संस्थानावर वर्जघात झाला. या दिवशी मुंबई मुक्कामी वयाच्या अवघ्या ४४ वर्षी राजाराम महाराजांचे दुःखद निधन झाले. त्यांच्या मृत्युने बहुजन समाजाचा मोहरा हरपला^{१६}.

राजाराम महाराजांच्या मृत्युमुळे करवीर संस्थानावर दुःखाचा डोंगर कोसळला. दैनिक सत्यवादीने ४ डिसेंबर १९४० चा हा 'महाराजांचा पुण्यस्मृती अंक' काढला होता. या अंकात महाराजांच्या प्रेतयात्रेचा, अस्थिचीकाढलेली मिरवणूक, राजाराम महाराजांचा तेजस्वी जीवनवृत्तांत, त्यांना अनेकानी वाहिलेली श्रध्दांजली यांचा समावेश होता.

दै. सत्यवादीच्या सुरुवातीपासून राजाराम महाराजांच्या सामाजिक आर्थिक कार्यांचा गौरव करण्यात सत्यवादी व सत्यवादीकार अग्रेसर होते. राजाराम महाराजांच्या मृत्युनंतर हा गौरव करण्याचे सत्यवादीकारांनी बंद केले नाही तर उलट राजाराम महाराजांवरील अग्रलेख तेजस्वीपणे लिहले आहेत. सत्यवादीकारांच्या प्रेरणेनेच व त्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे व्हीनस चौकातील राजाराम महाराजांचा पूर्णाकृती पुतळा उभारण्यात आला आहे^{१७}. राजाराम महाराज व सत्यवादीकार यांचे संबंध अतूट असल्यामुळे दैनिक सत्यवादी व सत्यवादीकार राजाराम महाराजांना कधीच विसरू शकले नाहीत.

कोल्हापूरचे रीजन्सी कौन्सील -

राजाराम महाराज यांच्या निधनामुळे श्री पु. मा. महाराणी ताराबाई साहेब, श्री. पु. मा. विजयामालासाहेब यांच्यावर राजकुटूंबातील इतर मंडळीवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. केवळ करवीरची प्रजाच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्र त्यांच्या दुःखात सहभागी झाला. पण केवळ दुःखाचाच विचार करून चालणार नव्हते. करवीर संस्थानच्या अधिकाराचा प्रश्न मोठा होता. सत्यवादीकारांनी राजाराममहाराजांच्या निधनानंतर १५ दिवसांनी लिहिलेल्या अग्रलेखात पु. मा. महाराणी ताराबाई साहेब यांनी करवीर संस्थानाचे अधिकार स्वीकारून प्रजेला आधार द्यावी अशी विनंती केली. त्याचप्रमाणे करवीर प्रजेच्या वतीने हिंदुस्थान सरकारला ही संस्थानच्या रीजंट म्हणून महाराणी ताराबाईसाहेब यांची नेमणूक करावी अशी विनंती केली.^{३६} रीजन्सीच्या अधिकाराप्रमाणेच कोल्हापूरच्या गादीच्या वारसाचाही प्रश्न महत्त्वाचा होता. राजाराम महाराजांना पुत्रसंतान नसल्यामुळे दत्तकाच्या प्रश्नासंबंधी ही सत्यवादीतून चर्चा करण्यात आली होती.

दत्तक घेण्याचा अधिकार छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या ज्येष्ठ पत्नी या नात्याने हा अधिकार महाराणी ताराबाई साहेब यांना आहे. त्यामुळे हिंदुस्थान सरकारने ताराबाईसाहेब यांना दत्तकाचे सर्वाधिकार द्यावेत त्या जो दत्तक घेतील त्याला सरकारने मान्यता द्यावी अशी विनंती हिंदुस्थान सरकारला सत्यवादीकारांनी केलीच पण त्याचबरोबर 'ताराबाई साहेब यांच्या विरुद्ध हिंदुस्थान सरकार काही कारस्थान करीत तर करवीरची प्रजा ते कारस्थान कदापी सहन करणार नाहीत' असा इशाराही सत्यवादीकारांनी दिली.^{३७}

या अशा वादग्रस्त प्रश्नावेळी मुंबईच्या 'प्रतोद' या साप्ताहिकाच्या १९४० च्या अंकात "गायकवाड जर गादीवर येणार असतील तर कोल्हापूरचे राज्य खालसा केलेले परवडले" अशा आशयाची टीका कोल्हापूर संस्थानावर केली. या टीकेचा समाचार

अत्यंत कडक भाषेत सत्यवादीकारांनी घेतला. २५ डिसेंबर १९४० चा अंक हा खरोखर संस्थानासंबंधी माहिती देणारा होता. कारण या अंकात प्रजेच्या हक्काकरिता, माधवराव बागल, रत्नाप्पा कुंभार, नानासाहेब मिणचे, मिन्नाप्पा माणगावे इत्यादी १२ लोक राजबंदी होते. त्यांची सुटका करावी अशी विनंती सत्यवादीकारांनी केली. त्याप्रमाणे त्यांची सुटका झाली. त्यामुळे रावब दादासाहेब सुर्वे व म. ताराबाई साहेब यांचे अभिनंदन सत्यवादीकारांनी केले.

कोल्हापूर संस्थानच्या या रीजन्सी अधिकाराच्या प्रश्नाने उग्र रूप धारण केले. संस्थान व संस्थानच्या जहागिरीतून भाई माधवराव बागल यांचा दौरा सुरु झाला. अनेक सभा होवू लागल्या. हया सभामधून हजारो लोकांच्या सहय्याचे अर्ज नामदार व्हॉईसरॉय यांचेकडे येऊ लागले होते. या सर्व सभांना प्रजेच्या मागण्यांना सत्यवादी ने अग्रस्थान दिले होते". कोल्हापूर संस्थानात या अशा चळवळी रीजन्सी अधिकारासंबंधी व दत्तक प्रश्नासंबंधी होत होत्या. मात्र हा प्रश्न लांबणीवरच पडू तेव्हा सत्यवादीकारांनी 'कोल्हापूरची गादी इतका काळ कधीच रिक्त राहिला नाही. तेव्हा करवीर प्रजेला अधिक ताण न देता हिंदुस्थान सरकारने हा प्रश्न सोडवावा , अन्यथा याचे परिणाम चांगले होणार नाहीत' असा स्पष्ट इशारा हिंदुस्थान सरकारला दिला".

कोल्हापूर संस्थानाचे मुख्य प्रधान रावब दादासाहेब सुर्वे यांच्यावर पुण्याच्या लोकशक्तीच्या ८ मे १९४१ च्या अंकात विकृत स्वरूपाची टीका करण्यात आला होती. यावेळी सत्यवादीकारांनी लिहलेल्या अग्रलेखात या टीकेचा खरपूस समाचार तर घेतलाच पण त्याचबरोबर रावब सुर्वे यांचे कार्य कसे प्रगतीशील आहे. कोल्हापूर संस्थानात ते कसे प्रिय आहेत हे सांगितले आहे". त्याचबरोबर दत्तक कोणता घ्याचा याविषयी सत्यवादीकारांनी चर्चा केली होती. कोल्हापूर संस्थान व बडोदा संस्थान यांचे संबंध अतिशय चांगले आहेत. राणीच्या जाहिरनाम्यानुसार व हिंदु कायद्याप्रमाणे दत्तक

घेण्याचा अधिकार म. ताराबाईसाहेब यांनाच आहे. तेव्हा त्यांनी बडोदा संस्थानातील दत्तक घ्यावा असे सत्यवादीकारांनी सुचविले होते^{३५}. सत्यवादीकारांप्रमाणेच ही मागणी कोल्हापूर संस्थानच्या प्रजेची ही होती. मात्र ताराबाईने निवडलेल्या दत्तकावर साम्राज्य सरकार नासूष असावे. दरम्यान दत्तक प्रकरण सुरु असतानाच रावब दादासाहेब सुर्वे यांनी निवृत्ती स्वीकारली. त्यामुळे मुख्य प्रधान मि. पेरी यांची निवड झाली. यावेळी सत्यवादी कारांनी मि. पेरीचे स्वागत करणारा अग्रलेख लिहला व यामध्ये त्यांना दत्तकाचा प्रश्न लवकर सोडविण्याची विनंती केली होती^{३६}. याचवेळी कोल्हापूरात एक अपूर्व असा सोहळा पार पडला. तो म्हणजे कै. छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या कन्येचा नामकरण सोहळा २४ नोव्हेंबर १९४१ रोजी हा सोहळा पार पडला व त्यांचे नाव 'पद्मराजे' असे ठेवण्यात आले^{३६}. दैनिक सत्यवादी मध्ये या सोहळ्याची वर्णने सविस्तर देण्यात आली होती.

कोल्हापूर दत्तकाचा प्रश्न जानेवारी १९४२ मध्ये हिंदुस्थान सरकारने निकालात काढला. पु. मा. महाराणी ताराबाई साहेब यांनी चावरेकर इनामदार घराण्यातील एका सव्वा महिन्यांच्या मुलाला दत्तक म्हणून निवडले. साम्राज्य सरकारनेही त्याला परवानगी दिली होती^{३७}. कोल्हापूर दत्तकाचा प्रश्न निकालात निघाला तरी ताराबाईसाहेबांना अधिकार मिळाले नव्हते. या अधिकारासंबंधी करवीच्या प्रजेने चळवळ पुढेच चालू ठेवली होती. पुढे काही दिवसांनी करवीर संस्थानच्या रीजंट ताराबाई साहंबांना नेमल्याचे हिंदुस्थान सरकारने जाहीर केले^{३८}. यावेळी कोल्हापूर च्या प्रजेला अतिशय आनंद झाला. सत्यवादीकारांनीही ताराबाईसाहेब यांचे अभिनंदन केले.

राजाराम महाराजांच्या मृत्युनंतर जवळ जवळ दीड वर्षांनी पु. मा. महाराणी ताराबाई साहेब यांची रीजंट पदी निवड झाली. त्यांच्या अधिकाराच्या मागणीसाठी कोल्हापूर संस्थानच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्रात चळचळ झाली. याला कारण कोल्हापूर

संस्थान हे बहुजन समाजाचे आदराचे स्थान होते. परंतु ताराबाई साहेब यांच्या अधिकाराची सर्वात प्रथम मागणी कोणी केली असेल तर दैनिक सत्यवादीने, ७ डिसेंबर १९४० रोजी सर्व पर्थम 'श्री पु. मा. ताराबाई साहेब या कोल्हापूर संस्थानच्या रीजंट नेमा' हा अग्रलेख लिहला व येथून पुढे दीड वर्षे हा प्रश्न सतत जागृत ठेवला. कोल्हापूर संस्थानच्या या रीजन्सी अधिकारी व दत्तकाप्रश्नामधील सत्यवादी व सत्यवादीकार यांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे.

कोल्हापूर प्रजापरिषद चळवळ -

कोल्हापूर संस्थानात प्रजेच्या राजकिय हक्का करिता कोल्हापूर संस्थान प्रजापरिषदेची स्थापना ६ फेब्रुवारी १९३९ रोजी जयसिंगपूर येथे झाली^{११}. छत्रपतीच्या अधिपत्याखाली जबाबदार राजपध्दती मिळविणे हे प्रजापरिषदेचे ध्येय होते. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रजापरिषदेने दरबारशी लढा चालू केला होता. त्यामुळे दरबारने या प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले होते. १९४० मध्ये राजाराम महाराजांच्या अकाली निधनामुळे कोल्हापूर संस्थानची परिस्थिती नाजूक झाली होती. यावेळी सत्यवादीकारांनी पु. मा. महाराणीसाहेब यांना या कुंभार, बागल, मिणचे इत्यादी प्रभुतीची सुटका करावी अशी विनंती करणारा अग्रलेख लिहला होता^{१२}. त्याप्रमाणे त्यांची सुटकाही झाली. रीजन्सी संबंधीच्या चळवळीमध्ये या कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला होता. हा प्रश्न सुटताच १८ ऑक्टोबर १९४२ पासून प्रजापरिषदेने पुन्हा आपला लढा सुरु केला. कोल्हापूर संस्थाननेही एक विधिमंडळाची घटना जाहीर केली. मात्र या घटनेने कोणाचेच समाधान झाले नाही. त्यामुळे सत्यवादीकारांनी विधिमंडळाची घटना बदला ही घटना म्हणजे हक्क काहीच नाहीत. मात्र बंधने अधिक अशा आशयाचा अग्रलेख लिहला^{१३}. या अग्रलेखाचा परिणाम म्हणजे माधवराव बागल यांनी दैनिक सत्यवादी व सत्यवादीकार यांचे जाहीर पत्रक काढून स्वागत केले.

६ फेब्रुवारी १९४६ रोजी प्रजापरिषदेचा वाढदिवस होता. या दिवशी प्रकाशित झालेल्या अंकात सत्यवादीकारांनी प्रजापरिषदेच्या कार्याचा गौरव केला आहे. प्रजापरिषदेचे अनेक कार्यकर्ते त्यांच्यावर वॉरंट असल्यामुळे भूमिगत होते. यामध्ये रत्नाप्पा कुंभार, गोपाळ बकरे इत्यादी कार्यकर्त्यांचा समावेश होता. सत्यवादीकारांनी या कार्यकर्त्यांवरील वॉरंट रद्द करण्याची करवीर दरबारकडे मागणी करणारा एक अग्रलेख लिहला होता^{११}. एकंदर या काळात प्रजापरिषदेच्या कार्याचा गौरव करण्याचे धारेण सत्यवादीकारांचे होते.

छत्रपती शहाजी महाराज-

प्रजापरिषदेचे कार्य सुरु असताना कोल्हापूर संस्थानात एक अत्यंत वाईट घटना घडती ती म्हणजे महाराणी ताराबाई यांनी (दस्तक) घेतलेल्या छत्रपती शिवाजी महाराज (पाचवे) याचे अॅनिमियाच्या प्रदीर्घ आजाराने २८ सप्टेंबर १९४६ रोजी निधन झाले^{१२}. त्यांच्या निधनामुळे कोल्हापूरच्या गादीचा वारसाचा प्रश्न पुन्हा निर्माण झाला. यावेळी सत्यवादीकारांना एक अग्रलेख लिहला यामध्ये हिंदुस्थान सरकारने आता दत्तक निवडीचा प्रश्न पूर्णपणे श्री पु. मा. महाराणी ताराबाई साहेब यांच्यावर सोपवावा त्याबाबतीत त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य द्या. आजपर्यंत छत्रपती अज्ञान म्हणून रीजन्सी कौन्सिल ताब्यात सत्ता होती. त्यामुळे आता आम्हाला खंबीर छत्रपती हवा अशा मागण्या करण्यात आल्या^{१३}.

याचवेळी प्रजापरिषदेची चळवळ ही जोरात सुरु झाली. १२ आक्टोंबर १९४६ रोजी कोल्हापूर येथे भरलेल्या विराट सभेत प्रजापरिषदेचे कार्याध्यक्ष भाई माधवराव बागल यांनी लोकप्रतिनिधीच्या हंगामी सरकारची निर्वाणीची मागणी केली^{१४}. यावेळी सत्यवादीकारांनी लिहलेल्या अग्रलेखामध्ये 'करवीर प्रजेची मागणी ही सनदशीर आहे. लढावू प्रजेची ही मागणी जर ताबडतोब पूर्ण झाली नाही तर होणा-या परिणामाची

जबाबदारी हिंदुस्थान सरकारवर राहिल' असा स्पष्ट इशारा दिला". प्रजापरिषदेनेही आपल्या ध्येयासाठी सार्वत्रिक लढा सुरु करण्याचे जाहीर केले.

दरम्यान श्री. पु.मा महाराणी ताराबाईसाहेब यांनी करवीर गादीसाठी कै. श्री छत्रपती राजाराम महाराज यांचे भाचे देवास संस्थान (सिनीअर) चे अधिपती श्रीमंत विक्रमसिंह पवार यांना दत्तक घेणार असल्याचे जाहिर केले. या दत्तकास हिंदुस्थान सरकारनेही परवानगी दिली. त्याप्रमाणे ३१ मार्च १९४७ रोजी त्यांचे दत्तकविधान विधीपूर्वक झाले व त्यांचे नाव 'शहाजी राजे' असे ठेवण्यात आले". १ जून १९४७ रोजी शहाजीराजाचा राज्याभिषेक सोहळा पार पडला.

छत्रपती शहाजी राजे कोल्हापूरचे छत्रपती झाल्यानंतर राजकिय धारेण बदलू लागले. त्यांनी आपले सल्लागर म्हणून दे. भ. आण्णासाहेब लठ्ठे यांची नेमणूक केली. आण्णारासाहेब लठ्ठे हे विख्यात पुढारी, कायदेपंडीत, अर्थशास्त्रज्ञ होते. १९३७-१९३९ मध्ये त्यांनी मुंबई इलाख्याचे अर्थमंत्री या नात्याने केलेली कामगिरी अतिशय श्रेष्ठ ठरली होती. छत्रपती शहाजीमहाराजांनी पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणे एक घटना जाहीर केली. या घटनेचे अधिकार हक्क या संबंधी चर्चा करणारा एक अग्रलेख सत्यवादीकारांनी लिहला होता". मात्र या राज्यघटनेचे प्रजापरिषदेने स्वागत केले नाही. याचवेळी प्रजापरिषदेचे गारगोटी येथे अधिवेशन झाले व या अधिवेशनात संपूर्ण सत्तेची मागणी केली. यावेळी मात्र सत्यवादीकारांनी प्रजापरिषदेच्या या निर्णयाचा गौरव केला नाहीच उलट 'प्रजापरिषदेने जो निर्णय घेतला आहे. ती परिस्थिती आता नाही तेव्हा विचार करून निवडणूका व सत्ता हस्तगत करावी चुकीच्या निर्णयाची पुनरावृत्ती करून नका' असे स्पष्ट प्रजापरिषदेला सांगितले".

नव्या राज्यघटनेचा पुरस्कार करण्यासाठी सत्यवादीकारांनी ११ जून १९४७ ते १९ जून १९४७ पर्यंत अग्रलेखातून संपूर्ण ही घटना सांगितली होती. या घटनेतील मतदानाचा

हक्क, मजूराचा हक्क, मतदार संघ याबद्दल माहिती देण्यात आली होती. प्रजापरिषदेने मात्र या घटनेचा तीव्र निषेध करण्याचा निर्णय घेतला व त्याप्रमाणे २३ जून हा घटना निषेध दिन म्हणून पाळण्याचा ठराव जाहिर केला^{१०}. सत्यवादीकारांनी यावेळी लिहलेल्या अग्रलेखातून प्रजापरिषदेने घटना निषेध दिन पाळण्याचा जो निर्णय घेतला तो बदलावा या घटनेचा शांतपणे विचार करून करवीर प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीने विचार करावा अशा विचाराचे आग्रही मत मांडले^{११}. या नंतर माधवराव बागल यांनी छत्रपती शहाजी महाराज यांची भेट घेतली. छत्रपतींनी घटनेत जनतेच्या इच्छेप्रमाणे काही बदल करण्याचे आश्वासन दिले. त्यामुळे माधवराव बागल यांनी एक पत्रक काढून घटना निषेध दिन २३ जूनचा तहकूब केला. परंतु प्रजापरिषदे मधील काही विघ्न संतोषी लोकांनी घटना निषेध दिन पाळण्यास लोकांना सांगण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे सत्यवादीकारांनी अत्यंत कडक शब्दात अग्रलेख लिहून माधवराव बागल यांच्या विरोधातील या लोकांचा हा आततायीपणा अंगाशी येईल असा स्पष्ट इशारा दिला.^{१२}

प्रजापरिषदेतील मतभेद -

प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांमध्ये परस्पर विरोधी विचाराचे दोन गट होते. घटना निषेध दिनाच्या वेळी हे अधिक स्पष्ट झाले. यानंतर हे मतभेद अधिक वाढू लागले. गारगोटी येथील अधिवेशनात प्रजापरिषदेची घटना बदलण्याचा निर्णय बागल विरोधी गटाने घेतला. यावेळी सत्यवादीकारांनी माधवराव बागल यांची बाजू घेतलेली दिसते. 'ज्या माधवराव बागलांनी प्रजापरिषद वाढविली. त्यांना न विचारता घटना बदलण्याचा मूठभर लोकांना काय अधिकार आहे?' असा खडा सवाल सत्यवादीतून करण्यात आला होता^{१३}. सत्यवादीकारांनी यावेळी लिहलेल्या अग्रलेखात प्रजापरिषदेच्या मध्यवर्तीला या पोरसवदा विचाराच्या कार्यकर्त्यांना आवरून हे प्रजापरिषदेतील मतभेद मिटविण्याची विनंती केली होती. तसेच माधवराव बागलांनी राजीनामा परत घेऊन करवीर जनतेचे

नेतृत्व स्वीकारावे या जनतेला शेतकरी कामकरी राज्यापर्यंत न्यावे अशी विनंती माधवराव बागलांना सत्यवादीकारांनी केली होती.

प्रजापरिषदेच्या अर्तगंत वाद मिटविण्यासाठी १ जुलै १९४७ रोजी एक कोल्हापूर संस्थान प्रजापरिषदेची सभा होवून माधवराव बागल यांना राजीनामा मागे घेण्यास भाग पाडले. बागल यांनी एका पत्रकाव्दारे जनतेला १५ ऑगस्ट हा स्वातंत्र्यदिन साजरा करण्याचे आव्हान केले". सत्यवादीकारांनी एक अग्रलेख लिहला यामध्ये त्यांनी 'स्वतंत्र मिळविण्यासाठी ज्यांनी प्रयत्न केले त्यामधील बरेच कार्यकर्ते तंरुंगात अथवा भूमिगत होते. त्यांची मुक्तता करावी, त्यांच्यावरील वॉरंट रद्द करावे' अशी विनंती दरबारला केली."

मंत्रीमंडळ -

छत्रपती शहाजी महाराजांनी स्वातंत्र्यानंतर राजकिय हक्क देण्याचा निर्णय घेतला व प्रजापरिषदेशी त्या दृष्टीने वाटाघाटी सुरु केल्या. मात्र प्रजापरिषदेचे काही पुढारी निषेध, असनदशीर मागण्या यांचा वापर करित होते. यावेळी सत्यवादीकारांनी प्रजापरिषदेला मार्गदर्शन करणारा एक महत्वाचा अग्रलेख लिहला. यामध्ये ते लिहतात कि "छत्रपतीचे आजवरचे धारेण हे लोकशाहीला पोषक असे आहे. त्यांना प्रजापरिषदेबरोबर इतर पक्षाचाही विचार करणे जरूरीचे आहे. तेन्हा प्रजापरिषदेला त्यांची अडवणूक करून चालणार नाही. त्यामुळे निष्कारण गुंतातुत वाढेल. सत्ता विभागली जाईल हे लक्षात घ्यावे"."

दस-याच्या शुभमुहूर्तावर छत्रपतींनी एक नवी घोषणा केली. त्यामध्ये त्यांनी काही विशिष्ट बाबी वगळून जनतेला पूर्ण सत्तादान करण्याची व प्रजापरिषदेची जी मागणी होती कि बहुमतातील मंत्रीमंडळ त्यालाही मान्यता दिली. छत्रपतीच्या या नव्या घोषणेचे

सत्यवादीकारांनी स्वागत केले. प्रजापरिषदेचे पुढारी व छत्रपती यांच्या अनेक वाटाघाटी होवून सर्व पक्षाचे समाधान करणारी एक योजना मांडण्यात आली या योजनेनुसार छत्रपतीचे अष्टप्रधान मंडळ अस्तीत्वात येणार होते. यामध्ये मंत्रीमंडळात प्रजापरिषदेचे चार मंत्री असणार होते.” छत्रपतींनी जबाबदार राज्यपध्दती दिली. हंगामी मंत्रीमंडळ स्थापन करण्याचे जाहीर केले. यावेळी सत्यवादीकारांनी एक अत्यंत महत्वाचा अग्रलेख लिहला. या अग्रलेखात हंगामी मंत्रीमंडळाची महत्वाची कामे सुचविली होती”. हंगामी मंत्रीमंडळात माधवराव बागल, श्री आण्णासाहेब श्रेष्ठी, रत्नाप्पा कुंभार व ज्ञानदेव खांडेकर या चार मंत्र्यांचा समावेश करण्यात आला. परंतु मंत्रीमंडळ अस्तीत्वात येण्यापूर्वीच खाते वाटपाच्या प्रश्नावरून वरील चौघात मतभेद सुरु झाले. सत्यवादीकारांनी एक अग्रलेख लिहला. यामध्ये प्रजापरिषदेचे कार्य किती महत्वाचे आहे. या चार मंत्री यांनी पहिल्या प्रतीचे कार्य केले असताना त्यांच्या या भांडणामुळे शेकडो कार्यकर्त्यांच्या अतुल त्यागाने मिळविलेल्या गौरवाला कलंक लागत आहे. असे निर्भिड विचार मांडले”. या मतभेदातून माधवराव बागल यांनी मंत्रीमंडळाचा राजीनामा दिला. त्यानंतर नवीन मंत्रीमंडळ निवडण्यात येऊन वसंतराव बागल, ज्ञानदेवराव खांडेकर, नारायण राव सरनाईक व शंकरराव कारखानीस यांचा समावेश झाला. या सर्वांची खाते वाटप होवून २० नोव्हेंबर १९४७ रोजी शहाजी राजे कोल्हापूरचे पहिले घटनात्मक राजे बनले.”

सत्यवादीकारांनी यावेळी एक प्रजापरिषदेला मार्गदर्शन करणारा अग्रलेख लिहला यामध्ये त्यांनी प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी मतभेद विसरावेत, बागल कुंभार यांनी सत्ता विरक्तीची भूमिका घ्यावी तरच प्रजापरिषदेतील फुट नाहीशी होईल व मंत्रीमंडळाला चांगले कार्य करता येईल असे सांगितले”.

संस्थानकाळातील प्रजापरिषद चळवळ ही एक प्रमुख चळवळ होती. प्रजापरिषदेच्या सुरुवातीच्या कार्याचा विशेष उल्लेख सत्यवादीमध्ये दिसत नाहीत. मात्र

१९४२ नंतरच्या त्यांच्या कार्याची माहिती दिलेली दिसते. सत्यवादीकारांनी प्रजापरिषदेच्या चांगल्या धारेणाचा पुरस्कार केला. मात्र प्रजापरिषदेतील फुट शहाजी महाराजाविरोधी धोरण या प्रश्नावर मात्र प्रजापरिषदेवर टीका केलेली दिसते. काही वेळा प्रजापरिषदेचे कर्तव्य काय आहे हे सांगण्याचे ही धाडस सत्यवादीकारांनी केले आहे.

विलिनीकरण -

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला . भारतात अनेक संस्थाने होती. या संस्थानाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भारत सरकारने संस्थानी खाते सुरु केले. या खात्याने भारतातील संस्थानाचे विलिनीकरण करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे विलिनीकरणाचा प्रश्न कोल्हापूरातही निर्माण झाला. कारण कोल्हापूर हे देखील संस्थानच होते. यावेळी कोल्हापूरात विलिनीकरण व्हावे म्हणणारा एक गट होता व विलिनीकरण नको म्हणणारा एक गट होता.

विलिनीकरणासंबंधी कोल्हापूरातही चर्चा, सभा सुरु झाल्या. कोल्हापूर संस्थान प्रजापरिषदेच्या कार्यकारिणीची ही एक बैठक विलिनीकरण प्रश्नावर झाली. यामध्ये स्वराज्य नको- विलिनीकरण हवे अशा मागणीचा ठराव समाजवादी कार्यकर्ते साथी राजहंस यांनी मांडला. शंकरराव माने यांनी या ठरावास अनंमोदन दिले. दादा चव्हाण रत्नाप्पा कुंभार यांनी या ठरावास पाठिंबा दिला. तर वसंतराव बागल, पाटणकर, गानू भोसले इत्यादींनी विरोध दर्शविला. कार्याध्यक्ष माधवराव बागल हे तटस्थ राहिले. मतदानास हा ठराव येताच ११ विरुद्ध ५ मतानी ठराव पास झाला^{६१}. अशा प्रकारे कोल्हापूर संस्थान विलिनीकरण प्रश्नावरून पुन्हा एकदा कोल्हापूर संस्थान प्रजापरिषदेमध्ये फुट पडली.

यावेळी सर्व प्रथम सत्यवादीमध्ये विलिनीकरणासंबंधी प्रथम लेख प्रकाशित झाला. सत्यवादीचे कार्यकारी संपादक सर्जेराव पाटील यांनी हा अग्रलेख लिहला होता. या अग्रलेखात त्यांनी विलिनीकरण होणे गरजेचे आहे. विलिनीकरणास जे लोक विरोध करतात तो त्यांचा खुळेपणा आहे अशा आशयाचे विचार मांडले. व सर्वांनी विलिनीकरणास पाठींबा द्यावा अशी विनंती ही सर्जेराव पाटील यांनी केली^{५३}.

विलिनीकरणाच्या प्रश्नाला जोर येऊ लागला. रत्नाप्पा कुंभार यांनीही विलिनीकरण म्हणजे राष्ट्रीयकरण होय. तेव्हा विलिनीकरणास पाठींबा द्यावा असे विचार मांडण्यास सुरुवात केली^{५४}. फेब्रुवारी १९४८ पर्यंत कोल्हापूर संस्थान सोडल्यास दक्षिणेतील जवळ जवळ सर्व संस्थाने विलिन झाली. २५ फेब्रुवारी १९४८ राजी सावंतवाडी हे विलिन झालेले यामधील अखेरचे संस्थान होय.^{५५} कोल्हापूरातील विलिनीकरण प्रश्नाने उग्र स्वरूप धारण केले. विलिनीकरण वाले व विलिनीकरण विरोधी दोन्ही गटांच्या सभा होवू लागल्या. दरम्यान विलिनीकरण नको या मुद्दयावर करवीर इलाखा मराठा परिषदेने आपल्या राजक्रिय धोरणाचे वसिर्जन करून प्रजापरिषदेबरोबर सहकार्याने काम करण्याचा निर्णय घेतला. सत्यवादीकारांनी त्यांच्या या निर्णयाचे स्वागत करणारा अग्रलेख लिहला^{५६}.

या अग्रलेखावरून सत्यवादीकारांची विलिनीकरण विरोधी भूमिका स्पष्ट झाली. याच अंकात सत्यवादीच्या वाचकासाठी सत्यवादीचे कार्यकारी संपादक सर्जेराव पाटील यांनी एक आपला निर्णय दिला होता. यामध्ये त्यांनी सांगितले होते कि विलिनीकरण प्रश्नावर माझे व सत्यवादीकार पाटील याचे एकमत होत नाही. विलिनीकरण झाले पाहिजे असे माझे स्पष्ट मत आहे . त्यामुळे कार्यकारी संपादक या जबाबदारीतून मी मुक्त होत आहे^{५७}.

दैनिक सत्यवादीमध्ये अधिकतर विलिनीकरण विरोधी लेखाना सुरुवातीला अधिक अग्रक्रम दिलेला दिसतो. ३ मार्च १९५८ रोजी विलिनीकरण नको, विलिनीकरण चळवळ ही बेकायदेशीर आहे अशा विचारांचा श्री आनंदराव वणकुद्रे यांचा एक लेख सत्यवादीकारांनी प्रकाशित केला. प्रजापरिषदेचे अनेक ठिकाणी सभा होवू लागल्या. विलिनीकरण लादल्यास भयंकर परिस्थिती निर्माण होईल असे माधवराव बागल, जेधे, मोरे इत्यादी प्रजापरिषदेचे कार्यकर्ते भारत सरकारला सांगू लागले.

सत्यवादीकारांनी १५ मार्च १९४८ रोजी एक अग्रलेख लिहला यामध्ये त्यांनी मुंबई प्रांत व कोल्हापूर संस्थान यांची अर्थशास्त्रीय दृष्ट्या तुलना करून मुंबई प्रांतापेक्षा कोल्हापूर संस्थान कसे श्रेष्ठ आहे हे सांगितले. कोल्हापूर स्वतंत्र रहावे असे विचार स्पष्ट केले^{६६}. एकंदर विलिनीकरण चळवळ अतिशय महत्वाची बनली. त्यामुळे भारत सरकारला या प्रश्नात लक्ष घालणे भाग पडले. १८ मार्च १९४८ संस्थानी खात्याचे सरचिटणीस व्ही. पी. मेनन कोल्हापूरला आहे होते त्यांनी छत्रपतींशी विलिनीकरणाच्या प्रश्नावर चर्चा करून अॅडमिनिस्टर नेमण्याचे जाहीर केले. अर्थात हंगामी मंत्रीमंडळ बरखास्त करण्यात आले^{६७}.

हंगामी मंत्रीमंडळ बरखास्त होताच कोल्हापूरात अॅडमिनिस्टरला फार मोठा विरोध होवू लागला. २२ मार्च १९४८ पासून श्री नंजाप्पा यांची अॅडमिनिस्टर म्हणून नेमणूक झाली. यावेळी अनेक वृत्तपत्रांनी पदभ्रष्ट बागल मंत्रीमंडळावर टीकेची झोड उठविली. मात्र यावेळी सत्यवादीकारांनी मौनवृत्त स्वीकारले होते. यासंबंधी त्यांच्याकडे विचारणा होवू लागताच सत्यवादीकारांनी प्रजापरिषदे संबंधी आपला जाहीर खुलासा दिला. यामध्ये त्यांनी सांगितले की 'बागल मंत्रीमंडळ सत्तेवर असताना आम्ही त्यांच्यावर टीका केली. आता पदभ्रष्ट होवून आपत्तीत सापडलेल्या व्यक्तीवर टीका करण्यात कोणता पुरुषार्थ हे^{६८}.'

विलिनीकरण जवळ जवळ निश्चित झाले यावेळी कोल्हापूर संस्थानच्या नऊ जहागिरदारांनी वर्षासन घेऊन स्वस्थ बसण्याचा निर्णय कळविला. रत्नाप्पा कुंभार यांच्या प्रजापरिषद गटाचे कोल्हापूर जिल्हा काँग्रेस कमिटीमध्ये रुपांतर केले. रत्नाप्पा कुंभार यांची जिल्हा काँग्रेस अध्यक्ष म्हणून निवड झाली^{११}. या बैठकीस बागल गटाचे लोक उपस्थित नव्हते. छत्रपती शहाजी महाराजांनी दिल्लीस जावून विलिनीकरणास संमती दिली. त्यामुळे १ मार्च १९४८ रोजी कोल्हापूर संस्थानचे विलिनीकरण करण्याचे निश्चित करण्यात आले^{१२}. यावेळी कोल्हापूरच्या प्रतिष्ठित व्यक्तींनी एक पत्रक काढून विलिनीकरणाचे स्वागत केले. भारत सरकारशी एकनिष्ठ राहण्याचे त्यांनी ठरविले. या सहाय्य करणा-यामध्ये व्ही. बी. पाटील, ग. गो. जाधव, के. व्ही. राणे यांच्याबरोबर सत्यवादीकार पाटील हे ही होते^{१३}.

विलिनीकरण निश्चित झाले त्यामुळे कोल्हापूरात अनेक प्रश्न निमग्न झाले. या मध्ये न्यायदानाचा प्रश्न, नोकरवर्गाचा प्रश्न या सर्वांवर अग्रलेख लिहून हे प्रश्न कसे सोडवावेत यासंबंधी सत्यवादीकारांनी चर्चा केली आहे^{१४}. याच वेळी १९ फेब्रुवारी १९४८ रोजी कोल्हापूरात बिंदु चौकात प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी एक प्रचंड सभा घेतली होती. यावेळी व्यासपीठावर माधवराव बागल यांच्याबरोबर शेतकरी कामगार पक्षाचे सातारा जिल्हा सरचिटणीस श्री व्ही. एम. पाटील हे होते. माधवराव बागल यांनी या सभेत कोल्हापूर संस्थान प्रजापरिषदेचे अधिकृत रित्या विसर्जन केल्याचे जाहीर केले व कार्यकर्त्यांनी शेतकरी कामगार पक्षात जावे असे सांगितले^{१५}.

१ मार्च १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थान भारतात विलिन झाले. या दिवसाचे वर्णन सत्यवादीकारांनी आजचा दिवस देवतांनी पृष्पवृष्टी करावी असा असे केले आहे^{१६}.

एकंदर विलिनीकरण चळवळीतील सत्यवादी व सत्यवादीकार यांची भूमिका ही प्रथमक विलिनीकरण विरोधी होते. हे त्यांच्या वरील सर्व कार्यावरून लक्षात येते. त्याला

करण सुखातीला विलिनीकरणास बहुजन समाजाचा विरोध ही आहे. मात्र ज्यावेळी विलिनीकरण व्हावे असे अधिक लोकांना वाटू लागले, तशी त्यांनी आपली भूमिका बदलेली दिसते. विलिनीकरण निश्चित झाल्यावर त्यांनी कोल्हापूर संस्थानच्या प्रश्नाचा विचार आग्रही मांडला होता.

कोल्हापूर संस्थान न सत्यवादी याचे संबंध असे जीना भावने होते. शाहू महाराज हे सत्यवादीकाराचे दैवत होते तर राजाराम महाराज हे त्यांचे आश्रयस्थान होते. त्यामुळे राजाराम महाराजांच्या राजकीय, सामाजिक कार्यांचा सत्यवादीने सतत गौरवच केला आहे. रीजन्सी काळात पु. मा. महाराणी ताराबाई राहिले यांना अधिकार मिळेपर्यंत सत्यवादीकारांनी त्यांच्या अधिकारचा प्रश्न जागृत ठेवला. प्रजापरिषदेच्या चांगल्या कामाचा गौरव केलेला दिसतो. एकंदर सत्यवादीकार संस्थान निष्ठ होते. याला कारण कोल्हापूर संस्थान हे बहुजन समाजाचे काशीक्षेत्र होते. मागासलेल्यांना शिक्षण देणारे शारदा मंदीर होते. शाहू महाराजांनी आपल्या तपश्चर्याने कोल्हापूरचे स्थान निर्माण केले ते टिकविण्याचा वारसा राजाराम महाराजांनी केला. सत्यवादी हे बहुजन समाजाचे मुखपत्र बनले होते. अशा बहुजन समाजाच्या अभिमानाच्या संस्थानाचा गौरव करावयाचा नाही तर कोणाचा?

संदर्भ

१. गर्गे स. मा. करवीर रियासत पृ. ८४
२. कित्ता पृ.३
३. दै. सत्यवादी - २४ नोव्हेंबर १९४१ पृ.५
४. दै. सत्यवादी - १ फेब्रुवारी १९३८ पृ.४
५. दै. सत्यवादी - सुवर्ण महोत्सव अंक १९७५ पृ.४९
६. प्रा. हेरवाडे श्रीधर- सत्यवादीकर पद्मश्री बाळासाहेब पाटील पत्रकारिता हिरक महोत्सव अंक पृ. ३३
७. कित्ता - पृ.११७
८. दै. सत्यवादी - सुवर्ण महोत्सव अंक १९७५ पृ.५४
९. पाटील बा. आ. - जीवनचक्र पृ-५४
१०. दै. सत्यवादी - १४ जून १९३१ पृ.४
११. पाटील बा. आ. - उ. नि. पृ.६६
१२. दै. सत्यवादी - ३१ मे १९३३ पृ.९
१३. दै. सत्यवादी - ३ सप्टेंबर १९३३ पृ.६
१४. दै. सत्यवादी - ५ फेब्रुवारी १९३६ पृ.९
१५. दै. सत्यवादी - ११ सप्टेंबर १९४० पृ.४
१६. दै. सत्यवादी - २४ नोव्हेंबर १९४१ पृ.७
१७. दै. सत्यवादी - २४ नोव्हेंबर १९४१ पृ.७

१८. दै. सत्यवादी - २७ जुलै १९३२ पृ.५
१९. दै. सत्यवादी - सुवर्ण महोत्सव अंक १९७५ पृ.५४
२०. दै. सत्यवादी - १ मे १९३५ पृ.८
२१. दै. सत्यवादी - १७ जुलै १९३५ पृ.९
२२. दै. सत्यवादी - २४ ऑगष्ट १९३८ पृ.४
२३. दै. सत्यवादी - २४ ऑगष्ट १९३८ पृ.४
२४. दै. सत्यवादी - २१ डिसेंबर १९३८ पृ.४
२५. दै. सत्यवादी - २८ डिसेंबर १९३८ पृ.४
२६. दै. सत्यवादी - २७ नोव्हेंबर १९४० पृ.३
२७. अॅड. आडगुळे महादेवराव - पद्मश्री पत्रकार बाळासाहेब पाटील (लेख),
कोल्हापूरची मोठी माणसं- संपा. भिकशेठ ज्ञानदेव पाटील पृ.२३६
२८. दै. सत्यवादी - ११ डिसेंबर १९४० पृ.६
२९. दै. सत्यवादी १८ डिसेंबर १९४० पृ.४
३०. दै. सत्यवादी २५ डिसेंबर १९४० पृ.३
३१. दै. सत्यवादी २५ डिसेंबर १९४० पृ.७
३२. दै. सत्यवादी १२ फेब्रुवारी १९४१ पृ.४
३३. दै. सत्यवादी १४ मे १९४१ पृ.३
३४. दै. सत्यवादी १० सप्टेंबर १९४१ पृ.४
३५. दै. सत्यवादी २२ ऑक्टोंबर १९४१ पृ.३

३६. दै. सत्यवादी ३ डिसेंबर १९४१ पृ.५
३७. दै. सत्यवादी ७ जानेवारी १९४२ पृ.३
३८. दै. सत्यवादी १ जुलै १९४२ पृ.७
३९. दै. सत्यवादी २० ऑक्टोंबर १९४३ पृ.२
४०. दै. सत्यवादी २५ डिसेंबर १९४० पृ.४
४१. दै. सत्यवादी ४ ऑगस्ट १९४३ पृ.२
४२. दै. सत्यवादी २४ एप्रिल १९४६ पृ.३
४३. दै. सत्यवादी २९ सप्टेंबर १९४६ पृ.६
४४. दै. सत्यवादी २ ऑक्टोंबर १९४६ पृ.३
४५. दै. सत्यवादी १६ ऑक्टोंबर १९४६ पृ.३
४६. दै. सत्यवादी १६ ऑक्टोंबर १९४६ पृ.६
४७. दै. सत्यवादी २ एप्रिल १९४७ पृ.३
४८. दै. सत्यवादी २ जून १९४७ पृ.२
४९. दै. सत्यवादी ३ जून १९४७ पृ.२
५०. दै. सत्यवादी १६ जून १९४७ पृ.१
५१. दै. सत्यवादी १९ जून १९४७ पृ.२
५२. दै. सत्यवादी २४ जून १९४७ पृ.२
५३. दै. सत्यवादी ८ जुलै १९४७ पृ.२

५४. दै. सत्यवादी २६ जुलै १९४७ पृ.२
५५. दै. सत्यवादी १२ ऑगष्ट १९४७ पृ.२
५६. दै. सत्यवादी २८ सप्टेंबर १९४७ पृ.२
५७. दै. सत्यवादी ३ नोव्हेंबर १९४७ पृ.३
५८. दै. सत्यवादी ६ नोव्हेंबर १९४७ पृ.२
५९. दै. सत्यवादी १९ नोव्हेंबर १९४७ पृ.२
६०. दै. सत्यवादी २० नोव्हेंबर १९४७ पृ.१
६१. दै. सत्यवादी २६ नोव्हेंबर १९४७ पृ.२
६२. दै. सत्यवादी १५ डिसेंबर १९४७ पृ.३
६३. दै. सत्यवादी १५ डिसेंबर १९४७ पृ.२
६४. दै. सत्यवादी १७ जानेवारी १९४८ पृ.३
६५. दै. सत्यवादी २५ फेब्रुवारी १९४८ पृ.१
६६. दै. सत्यवादी २७ फेब्रुवारी १९४८ पृ.२
६७. दै. सत्यवादी २७ फेब्रुवारी १९४८ पृ.२
६८. दै. सत्यवादी १५ मार्च १९४८ पृ.२
६९. दै. सत्यवादी २० मार्च १९४८ पृ.१
७०. दै. सत्यवादी २ एप्रिल १९४८ पृ.२
७१. दै. सत्यवादी ८ सप्टेंबर १९४८ पृ.१

७२. दै. सत्यवादी १ फेब्रुवारी १९४८ पृ.१
७३. दै. सत्यवादी १ फेब्रुवारी १९४८ पृ.१
७४. दै. सत्यवादी ४ फेब्रुवारी १९४८ पृ.२
७५. दै. सत्यवादी २१ फेब्रुवारी १९४८ पृ.२
७६. दै. सत्यवादी १ मार्च १९४८ पृ.१